

REYHAN KELEŞ**

Ahmed Yesevî'nin Hikmetlerinde Sayı Sembolizmi*

Symbolism of Numbers in Ahmed Yasawi's Aphorisms

Ö Z E T

İlkçağlardan itibaren insanların sembolleri kullandıkları bilinmektedir. Semboller zamanla sözlü ve yazılı gelenekle birlikte mitlerin, efsanelerin, destanların, sosyal ve dini kültürün, edebiyatın, şiirin ayrılmaz bir ögesi haline gelmiştir. Şairler duygu ve düşüncelerini ifade için sembolik bir dil kullanır. Sembolik dil unsurlarından biri de sayılardır. Sayı sembolizminin kökenleri Sümer, Babil uygarlıklarına dayanırken farklı kültürlerin tesiriyle gelişmiş, Türk ve İslâm kültürlerini de etkilemiştir. En ilkel/batıl inançlardan bilimsel çalışmalara varıncaya kadar hemen hemen pek çok alanda varlığını gösteren sayılar, sayısal bilimlerin yanı sıra sosyal bilimlerde de başvurulan bir kaynaktır. Bu sayılardan özellikle bazıları farklı kültürlerde daha sık ele alınırken, bazı sayılar daha az kullanılmıştır. Örneğin halk kültüründe üç, dört, beş, yedi, dokuz, kırk gibi bazı sayılara özel anlamlar yüklenmesi ve bu sayıların kutlu sayılması masal, destan, deyim, hikâye, atasözü ve batıl inançlarda da kendini hissettirmektedir.

Türkler arasında bilinen ilk tarikatın kurucusu olması, Anadolu'da İslâm'ın yayılışına manevi bir önderlik yapması ve gerek İslâmî ve tasavvufî çevrelere gerekse verdiği evrensel mesajlarla tüm kültürlere rehberlik edecek olan Dîvân-ı Hikmet gibi bir eserini de sahibi olmasıyla önem arz eden pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî eserinde bu sembolik dili kullanmıştır. Dîvân-ı Hikmet baştan sona incelendiğinde Hoca Ahmed Yesevî'nin özellikle bu çalışmada incelenecek olan sayı sembolizmine çokça yer verdiği görülmüştür. Özellikle Türk kültüründe diğerlerine nazaran ön planda olan bir, beş, yedi, sekiz, kırk gibi sayılar Hoca Ahmed Yesevî'nin şiirlerinde de dikkat çekmektedir. Hoca Ahmed Yesevî'nin Dîvân-ı Hikmet'inden hareketle ele alınan bu çalışmada insanlık tarihi

ABSTRACT

It is known that people have used symbols since the early ages. In the process of time, with oral and written traditions, symbols have become an inseparable element of myths, legends, epics, social and religious culture, literature and poetry. Poets use a symbolic language in expressing their emotions and ideas. One of the elements of symbolic language is numbers. The origin of symbolism of numbers date back to Sumerian and Babylonian civilizations and it has developed with the effect of various cultures, and therefore has had an influence on Turkish and Islamic cultures. Being in almost all fields from the most primitive/unreasonable beliefs to scientific studies, numbers are a kind of source referred not only in numeric fields, but also in social sciences. While some of the numbers are especially used more frequently in different cultures, other numbers are used less. For instance, the fact that numbers such as three, four, five, seven, nine and forty are given special meanings in Turkish culture and they are considered holy makes itself evident in fairy tales, epics, stories, proverbs and in superstitions.

Pîr-i (Father of) Turkistan Khoja Ahmed Yasawi, who is the founder of Yasawiya sect that bears importance in terms of being the first ever sect to be founded by Turks in Anatolia and who acted as a spiritual leader for the spreading of Islam in Anatolia and who is a guide for both Islamic-sufistic circles and for all cultures via the universal messages he gave, and who has great importance for being the author of the work named Divan-i Hikmat, used this symbolic language in this work. It is seen when the work is examined from the beginning to the end that he

* Makalenin Geliş Tarihi: 10.10.2019 / Kabul Tarihi: 24.11.2019.

** Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü, Türk-İslâm Edebiyatı Anabilim Dalı, (reyhankales@atauni.edu.tr), Orcid Id: 0000-0003-3040-3081.

kadar eski olan sayı sembolizminin izleri aranacak ve Hoca Ahmed Yesevî tarafından bu sembolik dile yüklenen anlamlar tespit edilmeye çalışılacaktır.

greatly gives place especially to symbolism of numbers, which is the subject of this study. In particular, numbers such as one, five, seven, eight, forty draw attention in Yasawi's poetry. In this study, prepared by moving from the Diwan-i Hikmat by Khoja Ahmed Yasawi, the footsteps of symbolism of numbers, which is as old as the history of humanity, will be tracked, and the meanings attributed to this symbolic language by Khoja Ahmed Yasawi will be tried to be determined.

ANAHTAR KELİMELEER

Sembolizm, sayı sembolizmi, Hoca Ahmed Yesevî, Dîvân-ı Hikmet, edebiyat.

KEYWORDS

Symbolism, symbolism of numbers, Khoja Ahmed Yasawi, Diwan-i Hikmat, literature.

Giriş: Sembol/Sembolizm

Sembol sözlükte “duyularla ifade edilemeyen bir şeyi belirten somut nesne, işaret, remiz, rumuz, timsal, simge” (Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük 2005: 1727) demektir. Sembol itibari bir manası olan maddi bir nesnedir. En geniş anlamıyla herkes tarafından kabul edilen itibari bir mananın maddede sabitleşmiş şeklidir. Ancak kelimenin edebiyattaki manasında vaziyet değişir. Bu değişimin ilk tezahürü de itibari mananın sabit olmaması ve yazarın ilhamına göre farklılık göstermesi suretiyledir (Bilgegil 1980: 164-165).

Diğer adıyla simge soyut bir kavramın dille göstergeleştirilmesidir (Tökel 2016: 9). Simgecilik bir nesneye veya bir eyleme yeni bir değer eklemektedir. Ancak onların kendilerine özgü ve dolaysız değerlerine dokunmuş olmamaktadır. Simgesel düşünce dolaysız gerçeği parçalamaktadır. Ancak bunu, onu daha önemsiz ve değersiz kılmadan yapmaktadır (Eliade 1992: 215). Simge en geniş anlamıyla “kendinden başka bir şeyi yansıtarak ya da temsil ederek görünür kılan im” demektir. Türkçede “simge” diye ifade edilen bu kelime literatüre antik Grekçeden “sembol” olarak geçmiş, Osmanlıcada “remiz” olarak adlandırılmıştır. Felsefe ve mitoloji literatürüne de giren ve kısaltılmış olarak symbol diye adlandırılan bu sözcük “birleştirici öge” diye kavramlaştırılmıştır. Sonraları deney bilimleri, psikoloji, sosyoloji, teoloji, mistisizm, dilbilim gibi tüm kültürel alanların vazgeçilmez bir kavramı olmuştur. Simge her disipline göre, bağlamına ve dizgesine bağlı olarak “özgün anlam yüklemi” ile kavramlaştırılmıştır. Bundan dolayı simge dendiğinde onun hangi bağlamda kullanıldığı da önem arz etmektedir (Bobaroğlu 2012: 3).

Tarihteki ilk semboller, mağara duvarlarındaki resimlerdir. İnsanoğlu yazıdan önce suyu, ağacı, yıldızı, bulutu vs. sembollerle anlatmıştır. Bu biçimleri çağlar boyunca mağara duvarlarına çizmiş, sonra da yazıya dönüştürmüştür (Yazar vd. 2018: 557). Sembollerin belli başlı özellikleri vardır: İlk ve temel vasfı, kendisi dışında ve kendisini aşan bir hakikati temsil etme ve onun yerine geçme kabiliyeti olan sembolün bir diğer özelliği de algılanabilir olmasıdır. Bu, ideal veya aşkın bir şeyin sembolde somutlaşması ve nesnellik kazanması demektir ve doğası gereği de görünmez (Demirel 2012: 917).

Sayı Sembolizmi

Tarihsel araştırmalar toplumların çok eski dönemlerden itibaren sayı ile ilgilendiklerini göstermiştir (Atabek 1987: 10). Eşyaların niceliklerini belirtmek için kullanılan sayılar çağlar boyunca sembolik anlamlar kazanmış ve bunlar günümüze taşınmıştır (<http://www.hermetics.org/Sayilar.html>). Hangi sisteme dâhil olursa olsun bir yandan yaşamı sembolize eden sayılar, diğer yandan onlara yüklenen gizil manalarla, yaşamın mistik ve metafizik yönüne ilişkin anahtar simge rolünü üstlenmişlerdir. Bu sayılar, rastlantısal ve gelişigüzel değil, insanoğlunun binlerce yıldır gözlem, deneyim ve birikimlerinin sonucunda elde edilmiş kayıtların birer göstergeleridir. Bu açıdan bakıldığında coğrafya ve kültürel farklılıklara bakılmaksızın rakamlara yüklenen ortak ya da benzeri anlamlar söz konusu olmuştur (Kılıç 2016: 733).

“İnsanoğlu sayıları günlük hayatta kullanmaya ihtiyaç duyduğu ve sayıların doğa-evrenle ilişkisini gözlemleyip anlamaya başladığı andan itibaren, sayılar tüm kültürler tarafından çok kutsal kabul edilmiştir.” Binlerce yıldır insanlığı büyüleyen (Ferah 2012: I) sayı sembolizmi Pisagorcu düşüncede sayı gizemciliği olarak ortaya çıkmıştır. Bu düşünceye göre; sayılar düzene soktukları şeylerin karakterini etkiler ve Tanrıyla yaratılmış dünya arasında aracı olurlar. Böylece her sayı, özel bir karakter, kendisine ait özel bir gizem ve özel bir metafizik anlam taşır. Astrolojik fikirlerle birleştirilmiş olan sayı sembolizmi Ortaçağ düşüncesine damga vurmuş ve Kilise tarafından da çokça kullanılmıştır (Schimmel 1998: 27, 30-31).

Türkler için önemli sembolik sayılar hiç kuşkusuz diğer milletlerden farklı değildir (Atabek 1987: 15-16). Türk kültüründe sayılara yüklenen anlamlar dinî inanmalardan kaynaklanmakla beraber İslâmiyet öncesi yaşantıdan da izler taşımaktadır. Buna göre geleneksel kültürde sayılar üzerine kurulan inançların kaynakları hem İslâm dinine hem de Orta Asya yaşayışına ve Şamanizm'e dayanmaktadır (Coşar 2011: 116).

Sayıların gizli anlamı ve bilgisi halk kültürüne, edebiyata, mimari ve müziğe yansımıştır (Ferah 2012: I). En ilkel/batıl inançlardan bilimsel çalışmalara varıncaya kadar hemen pek çok alanda varlığını gösteren sayılar, sayısal bilimlerin yanı sıra sosyal bilimlerde de başvurulan bir kaynaktır. Bu sayılardan özellikle bazıları farklı kültürlerde daha sık ele alınırken, bazı sayılar daha az kullanılmıştır. Örneğin halk kültüründe üç, dört, beş, yedi, dokuz, kırk gibi bazı sayılara özel anlamlar yüklenmesi ve bu sayıların kutlu sayılması masal, destan, deyim, hikâye, atasözü ve batıl inançlarda açıkça görülmektedir (Bozkurt vd. 2012: 718).

Edebî metinlerde kullanılan dil günlük dilin sınırlarını aşan bir zenginlikle doludur. Yazar edebî eserini sıradanlıktan kurtarmak için ifadelerine özgün ve etkili bir form kazandıran sembol diline başvurur (Yılmaz 2011: 45). Edebiyatta sembolik dil ise kendini en çok şiir de gösterir. Çünkü şair ifadeyi doğrudan sunmak yerine sembollerden yararlanarak kendi özgün değerini ortaya koyar. Şairin kullandığı sembolik dil unsurlarından biri de sayı sembolizmidir. Sayı sembolizmi sayıların ortaya çıkışıyla, insanın düşünce mekanizması arasındaki ilişkiyle hareketle anlam kazanır. Şair sayısal ifadelerle başvurduğunda doğrudan ortaya koyulamayan duygu ve düşüncelerini yoğunlaştırılmış olarak okuyucuya sunar (Yılmaz 2011: 51).

Sayı sembolizminden çokça istifade ettiği, Hikmetleri incelendiğinde anlaşılacak olan Hoca Ahmed Yesevî, bu dili ustalıkla kullanan binlerce şairden sadece biridir. Yesevî'yi diğer şairlerden öne çıkaran yön ise onun İslâmî Türk edebiyatının ilk simalarından oluşu ve Anadolu'da kurulacak olan pek çok tarıkata öncülük edecek ilk Türk tarikatının da pîri olacak olmasıdır. Tasavvufî bir neşve ile Hikmetlerini yoğuran Yesevî, sembolizme ve özellikle bu makalede incelenecek olan sayı sembolizmine tasavvufî bir boyut da kazandıracaktır.

Hoca Ahmed Yesevî

Pîr-i Türkistan, Hazret-i Türkistan olarak anılan büyük Türk mutasavvıfı ve mürşid-i kâmilî Hoca Ahmed Yesevî bugünkü Kazakistan'ın Çimkent şehri yakınlarında bulunan Sayram kasabasında XI. yüzyılın ikinci yarısında doğmuştur. Babası ünlü âlimlerden Şeyh İbrahim, annesi Ayşe Ana'dır. Yesevî, önce annesini, 7 yaşında da babasını kaybetmiştir (Yesevî 2010: 9-10). Ablası Gevher Şehnaz'la birlikte Yesi şehrine gitmiş ve oraya yerleşmiştir.

Ahmed Yesevî menkıbeye göre, yedi yaşında Hızır'ın delâletine nail olmuş ve Yesi'de sahabe olduğu rivayet edilen Arslan Baba'ya intisap etmiştir. Rivayete göre, Arslan Baba Yesi'ye gelmiş, Ahmed Yesevî'yi bulmuş ve Hz. Peygamber'in kendisine teslim ettiği emaneti (hurma) vermiş, terbiyesi ile meşgul olup onu irşad etmiştir. Ahmed Yesevî kısa zamanda mertebeler aşmış ve şöhreti etrafa yayılmaya başlamıştır. Arslan Baba'nın vefatından sonra zamanın önemli İslâm merkezlerinden biri olan Buhara'ya giden Ahmed Yesevî, önde gelen âlim ve mutasavvıflarından Şeyh Yûsuf el-Hemedânî'ye intisap etmiştir. Yûsuf el-Hemedânî'nin vefatı üzerine 3. halife olarak 1160 yılında irşad postuna oturmuş, bir müddet sonra bu makamı bırakarak Yesi'ye dönmüş ve vefatına kadar burada irşada devam etmiştir. Altmış üç (63) yaşına geldiğinde tekkesinin avlusunda müridlerine rivayete göre vefatına kadar burada ibadet ve riyâzetle meşgul olacağı bir çilehane hazırlatmıştır (Eraslan 1989: 160). Burada ne kadar kaldığı belli olmasa da vefat tarihi olarak kabul edilen 1166 yılına kadar yeraltındaki çilehanesinde uzletini sürdürdüğü muhakkaktır (Yesevî 2010: 16).

Hikmetlerde Sayı Sembolizmi

Ahmed Yesevî vefat ettiğinde dünyaya iki miras bırakmıştır. Bunlardan ilki asırlar boyu devam edecek olan Yeseviyye tarikatının müridleri, diğeri ise Allah'a imanın ve İslâm'ın esaslarını, şeriat hükümlerini, tarikat adap ve erkânını öğretmek için sade bir dille söylediği *Dîvân-ı Hikmet*'idir (Yesevî 2010: 17).

Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet*'i baştan sona incelendiğinde onun duygu ve düşüncelerini ifade ederken çokça sayılara müracaat etmiş, 90 farklı

sayıya *Dîvân'* da yer vermiştir. Bu sayılardan en çok bir, iki, dört, beş, yedi, sekiz, dokuz, on, kırk, altmış, altmış üç, yetmiş, yüz, üç yüz altmış, dört yüz kırk dört, bin, bin bir, on sekiz bin, otuz üç bin, elli bin, yetmiş bin ve yüz bin sayılarını çeşitli kavramlarla kullanmış, geleneksel kültürde var olan sayı sembolizminden yararlanırken, kaynaklarda yer almayan bazı sayılara farklı anlamlar atfederek kendinden sonra Alevilik, Bektaşilik gibi dinî grup ve kültürleri de etkilemiştir.

“Allah tektir, teki sever.” (Buhârî, “Davaât”, 68) hadis-i şerifinden hareketle tek sayıların Müslüman Türklerde daha önemli olduğu bilinmektedir (Atabek 1987: 16). Nitekim Yesevî'nin de genel olarak tek sayı kullanımını çift sayılara oranla daha çok dikkat çekmektedir. *Dîvân'* da bir de “Yaşnâme” (2-7. Hikmetler) bulunmaktadır. Yaşnâme Yesevî'nin yerin altında adeta kendi mezarını kazdırıp çilehaneye girdiği 63 yaşa kadar devam etmiştir. 1. yaştan 63 yaşına kadar okuyucuyu adeta bir yolculuğa çıkaran Yesevî bu Hikmetlerinde kendi açısından her yılın önemini birer dörteyle açıklamıştır.

Yesevî şiirlerinde 1'den itibaren fasılalarla birlikte 120.000'e kadar yer vermiştir. 1-63 arasına genelde Yaşnâmede yer veren mutasavvıf şair, küçük sayıları birbirine zıt kavramları (örneğin: cennet-cehennem=2) veya benzer, ortak yönleri olan kavramları (örneğin: 6 yön, 7 iklim) ifade ederken kullanmayı tercih ederken büyük sayıları daha çok düşüncesini kuvvetlendirmek veya düşünceye vurgu yapmak için kullanmıştır. Yesevî'nin Hikmetlerde yer verdiği tüm sayıları tek tek incelemek makalenin sınırlarını aşacağından burada öncelikle Türk kültüründe ön plana çıkmış olan sayılara yer verilecek ve özellikle Yesevî'nin şiirlerinde çok kullandığı sayılar üzerinde durulacak, bu sayıları kullanma nedenleri, sayı sembolizmi hakkındaki düşünceleri tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. Bir

Her sayıya nüfuz eden, bütün sayıların ortak ölçüsü olan ve bütün sayıları kendisinde birleştiren sayı bir'dir. Bir başlangıçsal Bir'in, ikincisi olmayan ilahinin, kutuplaşmamış varoluşun simgesidir (Schimmel 1998: 51-52). Sayılar ve dolayısıyla varlıklar bir'den çıkarlar. Buna göre eğer

sayı eşyanın özü ise sayının özü de bir olacaktır (Weber 1998: 25). Bütün sayıların bir'den gelmesi gibi, bütün çokluklar da bir olan Yaratıcıdan gelmektedir (Nasr 2011: 145). Bu açıdan bakıldığında bir, sayılar arasında en kutsal olanıdır. Pisagor (m.ö. 570-495), bir'i harekette olmayan bir varlık olarak değerlendirmiş ve bir'in tüm varlıkların ögesi, prensibi olduğunu benimsemiştir. Yunan düşünürleri gibi Plotin (ö. m. 270) de bir'i Tanrı ile eşit görmüştür (Atabek 1987: 28, 29-30). Pek çok kültürde ilahiliğin ideal sembolü olarak görülen bir'le ilgili (Schimmel 1998: 53) İslâm âleminde kelime-i şahadetten hareketle vahdet konusu etrafında olağanüstü durulmuş ve vahdet düşüncesini zedeleyecek en ufak bir inhiraf kesin olarak reddedilmiştir (Atabek 1987: 29).

Yesevî'nin Hikmetleri incelendiğinde onun bu sayıya 41 kez¹ yer verdiği tespit edilmiştir. Bir'in yer aldığı şairlerden 25'i pek çok kültürde bir'e yüklenen Yaratıcı'yı sembolize etmesiyle aynı anlamda kullanılmıştır. Yesevî Hikmetlerinde bu düşüncüyü "Bir ve Var'ım" ve "bir Allah" diyerek ifade etmiştir:

Sensin benim sığınağım deyip yola girsem
Bir ve Var'ım benim yolumu açar mı ki?
 Haram şüphe karanlık basan gönlüm
 Aydınlanıp inci-cevher saçar mı ki?
 (Hikmet, 66/1)

Bir'in Cenâb-ı Allah'ı sembolize ettiği Hikmetlerin dışında bir'e rakamsal anlamıyla da yer verilmiştir. Yesevî bunu "bir âh" (33/4), "bir saat" (109/7; 157/42), "bir gün" (141/8; 144/2; 207/2), "bir yeşil kuş" (113/1), "bir avuç toprak" (191/8), "bir harf" (211/8), "bir nefes" (212/1) ifadeleriyle dile getirmiştir.

2. İki

Bir'in zıttı olarak tasavvur edilen iki kesreti temsil etmektedir. Dinsel geleneklerde ayrılık, mutlak ilahi birlikten ayrı düşme demektir. Bu

¹ Hikmetlerin numaraları Hayati Bice tarafından hazırlanan *Hoca Ahmed Yesevî, Divân-ı Hikmet* kitabına göre verilmiştir. Bkz. Hikmet 2/15; 7/1-15; 13/12; 19/6; 21/5; 22/1; 33/4; 45/6; 66/1; 79/1; 90/7; 103/19; 105/4; 106/5; 109/7; 112/1; 113/1; 139/9; 141/8; 144/2; 152/15; 157/42; 164/4; 191/8; 207/2; 211/8; 212/1.

manada düşünüldüğünde iki, çelişki ve antitez sayısı ve mantiken ilahi olmayan bir sayı olmaktadır. Doğu'da iki'nin hayli korku saldıği kültürel yaşantılardan anlaşılmalıdır. Örneğin aynı günde iki evlilik olmaz, iki akraba aile aynı odada yaşayamaz, kimse aynı anda iki şey yapmamalıdır. Yahudi yasalarına göre insan; iki kadın, iki köpek ve iki domuzun arasından geçmez. Hıristiyan Mısır köylerinde aynı günde kilisede iki çocuk birden vaftiz ettirilmez. Nitekim bu birinin öleceği anlamına gelmektedir. Sayıbilimcilerin görüşüne göre iki, fazlasıyla olumsuz olup uyumsuzluk ve ayırma taraftarıdır (Schimmel 1998: 57-68).

Sayı sembolizminde genel olarak iki, birbirine tezat olan şeyleri simgelemektedir. Mesela bu sayı ile klasik manada şu tezatlar belirlemektedir: Sıcak-soğuk, kuru-yaş, büyük-küçük, iyi-kötü, doğru-yanlış, güzel-çirkin gibi (Atabek 1987: 31). İki, Hint kültüründe daha çok göz, ayak, kol gibi çift uzuvları (İfrah 1998: 84) da sembolize etmektedir ki bu kullanım Yesevî'nin Hikmetlerinde de ön plandadır.

Yesevî iki sayısına *Dîvân'*ında 46 kez² yer vermiştir. Bunlardan 8 tanesi çift uzuvları ifade ederken kullanılmıştır: "İki kol" (24/3), "iki göz" (30/1; 51/5; 79/11; 108/15; 137/1; 165/1), "iki ayak" (195/5) gibi. İki'ye genel anlamda kadim kültürlerde yüklenen zıt anlama Yesevî'de de rastlıyoruz. Nitekim o, *Dîvân'*da dünya ve âhiret zıtlığına "iki âlem" (8/19; 12/1; 20/5; 59/4; 147/11; 152/9; 159/6; 173/5; 180/2; 186/7; 199/6), "iki cihan" (25/6; 35/10; 41/5; 98/3; 102/19; 104/5; 145/5) ve "iki dünya" (18/24; 169/4) kavramlarıyla toplam 20 kez yer vermiştir. Bir Hikmetinde dünya ve âhiret manasına "iki âlem" kavramını tasavvufî manada yorumlayarak her ikisine de gönül bağlanmamasını manen yazdığı "ölmeden önce ölünüz" (el-Aclûnî 1351: 87) hadis iktibas ve lafzen yer verdiği "fakirlik övüncümdür" manasına *fakru fahrî* (el-Aclûnî 1351: 291) nakıs hadis iktibas ile ifade etmiştir:

² Bkz. Hikmet 1/1; 2/15; 5/5; 8/19 (2 kere); 12/1; 14/13; 18/24; 20/5; 24/3; 25/6; 30/1; 35/10; 41/5; 43/1; 44/4; 51/5; 54/9; 59/4; 62/2; 79/11; 83/7; 91/7; 98/3; 102/19; 104/5; 108/15; 112/3; 133/19; 137/1; 139/9; 145/5; 147/11; 151/9; 152/9; 159/6; 165/1; 169/4; 173/5; 178/9; 180/2; 186/7; 188/21; 194/5; 195/5; 199/6.

Muhabbetin pazarında sevda kılsam
 Fakru fahrî melâmetini orada tartsam
 İki âlem sevdasını gözden salsam
 Didar için ölmeden önce ölmeyim mi
 (Hikmet, 186/7)

İki sayısı ile ilgili olarak *Dîvân*'da dikkat çeken bir diğer kavram sayının Arapça karşılığının verildiği "defter-i sâni" (151/9; 178/9; 188/21) terkihi ve Türkçe ifadeyle "ikinci defter" (1/1; 8/19; 14/13) söylemidir. Toplam 6 kez yer verilen bu kavramların Yesevî'nin düşüncesinde ne anlama geldiği tam bilinmemekle beraber Köprülü'nün yorumuna göre Yesevî'ye ait ikinci kitabın toplandığı Hikmetler *Dîvân*'ıdır (2014: 199). Yani Yesevî'nin elde mevcut olmamasına rağmen Hikmetlerini havi birinci defteri olduğu, elimizdeki kitabın ise Yesevî'nin değişiyile defter-i sâni/ikinci defter olduğudur. Bu düşünceden yola çıkarak *Dîvân-ı Hikmet*'in ilk şiirinin ilk dördlüğünün bu terkiiple başlaması da manidardır:

Bismillah deyip beyan ederek hikmet söyleyip
 Taleb edenlere inci cevher saçtım ben işte
 Riyazeti sıkı çekip kanlar yutup
 İkinci defter sözlerini açtım ben işte
 (Hikmet, 1/1)

3. Dört

Dört; elle tutulan, gözle görülen ve kozmosu müteşekkil tüm cisimleri ve maddi varlıkları sembolize etmektedir (Atabek 1987: 37). Dört'ü maddi dünyayla bağlantılı olarak tasavvur eden Pisagorcuların öğretilerinde dört "ideal sayı"dır. Dört'ün hem sayısal hem de dünya ve düzeninin bir sembolü olarak antikitede ve Orta Çağ'da popüler olduğu görüşü yaygındır. Haçın dört kollu oluşu ile dört sayı sembolü arasında bir bağlantı olduğuna inanılmaktadır. Yine Tevrat'ta dört akarsudan bahsedilmesi, İncillerin sayısının dört oluşuna da tesadüfî bakılmamaktadır. İslâmî uygulamalarda da dört sayısı dikkat çekmektedir. Nitekim bir Müslüman'ın dört yasal eş edinmesi, İslâm'ın başladığı yıllarda dört halifenin (hulefâ-yı râşidîn: Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali) varlığı, sûfîlerin Yaratıcıya ulaşmak için dört

kapıdan (şeriat, tarikat, hakikat, marifet) geçmesi, sūfî ermişler arasında “abdâl” denilen dört ermişin oluşu bu sayının İslâmî çevrelerde kullanılışına örnektir (Schimmel 1998: 102, 108-109).

Yesevî, *Dîvân*'da toplam 25 kez³ dört sayısına yer vermiş, bunlardan birini Farsça dört manasına çihar kelimesi ile ifade ederken dört halifeye işaret etmiştir:

Yer altına girdim dostlar iradesiz
Amin deyiniz âl, ashâb ve çiharyâr
Ümmetlerin suçunu bağışla Allah'ım
Mustafa'ya matem tutup girdim ben işte
(Hikmet, 8/18)

Mitolojide yeryüzünün dörtgen biçiminde oluşu, dört gök öküzün üzerinde durduğu gibi inanışlarla beraber dört unsur (anâsır-ı erbaa: hava, su, ateş, toprak), dört yön (Kuzey, Güney, Doğu, Batı), dört mevsim (ilkbahar, yaz, sonbahar, kış), “dört zaman”, “dört renk”, “dört yıldız/yıldız kümesi” gibi hususlar mitolojik kökenlidir. Bunlardan özellikle “dört yan/yön”ün bir Türk devlet düşüncesi olduğu söylenmiştir (Durbilmez 2009: 72). Dört yan söylemi Yesevî'nin Hikmetlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Şair, bir şiirinde kendi etrafına (sağ, sol, ön, arka) işaret ederek bu kavrama şöyle yer vermiştir:

Hâlık'ımı ararım gece gündüz cihan içinde
Dört yanımdan yol indi evren ve mekân içinde
(Hikmet, 62/1)

Dört, Yesevî'nin birçok şiirinde “dört dövünmek” deyimini içinde kullanılmıştır. Toplam 7 şiirde (9/9; 15/6; 78/15; 95/18; 118/5; 126/3; 134/8) yer verilen bu deyim “çar-zarb urmak” kelimeleri ile ifade edilmiş, dilimizde telaşla çare aramak manasına “dört dolanmak/dört dönmek” (Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü 2009: 1588) anlamında kullanılmıştır. Yesevî daha çok müridlerine tavsiyelerde bulunurken Cenâb-ı Allah'ın cemalinden mahrum kalmak istenilmiyorsa bilhassa seher vakti dört dövünülerek erken kalkınmasını nasihat etmiştir:

³ Bkz. Hikmet 2/16; 8/18; 9/9; 15/6; 36/11; 36/12; 45/1; 47/19; 62/1-2; 78/15; 95/18; 105/3; 118/5; 126/3; 134/8; 141/1; 156/2; 178/1; 180/7; 191/6 (2 kez), 9; 210/6; 211/5.

Erenlerin dergâhını bekleyip yat
 Seherlerde dört dövünerek erken kalk
 Ağlayıp yok olarak candan geç
 Hak cemalini göstermese perişan olunur
 (Hikmet, 95/18)

4. Beş

“Yaşam ve sevgi sayısı” olarak tanımlanan beş'in pek çok kültürde önemli olması ve merkezî bir rol oynamasının sebepleri arasında, nesneleri beş'li gruplar halinde düzenleme eğilimi, beş duyu organı, Budizm'de din dışındaki kişiler için beş emir, Aristoteles'in beş temel erdemi, Musa'nın beş kitabı, Nizâmî'nin *Hamse*'si vs. gösterilir. Beş parmaklı insan eli figürünün nazarlık olarak İslâm dünyasında yaygınlığı malumdur. (Hz. Muhammed'in kızı) Fatıma'nın eli denilen bu sembol aynı zamanda beş kişiyi (Hz. Muhammed, Hz. Fatıma, Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin) simgelemektedir. Ayrıca İslâm'ın beş şartı, namazın beş vakit kılınması da beş'in İslâm geleneğinde önemini göstermektedir (Schimmel 1998: 118-134).

Dîvân'ında toplan 12 kez⁴ beş sayısına yer veren Yesevî, daha çok “beş vakit namaz” (3 kez: 40/11; 200/4-5) ile “beş harf” (5 kez: 211/1-4) kavramlarını kullanmıştır. Beş vakit namazın kılınmasına dair nasihatlerde bulunan Yesevî özellikle âhirette sıkıntıda kalmamak için bu ibadetin öneminden bahsetmiştir:

Burada özünü bilmeyen nasihati almayan
 Beş vakit namaz kılmayan orada rüsva olası
 (Hikmet, 200/4)

Yaptığımız araştırmalarda gerek kadim kültürlerde gerekse mitolojide “beş harf” kavramına rastlamadık, ancak Yesevî'nin bu kavramı kullanmasından sonra Bektâşîlik gibi bazı tasavvufî çevrelerde farklı anlamı havi olmakla birlikte bu ibareye yer verildiği görülmüştür. Bektâşî çevreler bektâş kelimesinin Arap harfleriyle yazıldığında (بكتاش) beş harfe karşılık geldiğini söylemişlerdir (Güzel 1994: 17). Yesevî de

⁴ Bkz. Hikmet 2/17; 40/11; 105/1; 184/2; 200/4-5; 211/1; 211/2 (2kez); 211/3; 211/4; 211/7.

*Dîvân'*da 211. Hikmet'te tasavvufun dört kapısı olan tarikat (تريقت), şariat (شريعة), hakikat (حقیقت) ve marifet (معرفت) kapılarından bahsederken bu dört kelimenin beşer harfli oluşuna dikkat çekmiştir.

Ârif odur Hak emrini yerine getirse / Masivadan nefsinin çekip has eylese / Şariat hepsi beş harftir rast eylese / Ondan sonra tarikata girmek gerek

Tarikat hepsi beş harftir eğer bilsen / Açıktan bilip şartlarını eda eylesen / Beş sokağını seyran kılıp yel gibi geçsen / Ondan sonra hakikate girmek gerek

O hem beş harf iyi bilse Hakk'a yeter / Ben ve benlik zamirinden şüphesiz gider / Bilse kılsa ibadete yoktur tehlike / Marifetin meydanına girmek gerek

O beş harf meydanında cevlan kılar / Zahir-batın beklemesiz ağlar / Yedi aza gözlerini keten kılar / Mürşid olup iradete girmek gerek

(Hikmet, 211/1-4)

5. Yedi

Kaynakların verdiği bilgiye göre yedi, dünya kurulalı beri insanlığı kendisine hayran bırakmış bir sayıdır. Yedi, Babil'de gezegenlerin sayısı olarak bilinir: Güneş, Ay, Merkür, Mars, Venüs, Jüpiter ve Satürn. Hayat ağacı yedi dalla temsil edilir; her dalın yedi yaprağı vardır. Bu da yedi kollu Yahudi tören şamdanının modeli olarak düşünülür. Mayalar göğün yedi katlı olduğuna inanmış ve yedi'yi yer belirleme simgesi olarak kullanmışlardır. Yahudilikte de yedinci gün ilahî dinlenme günüdür, yani kutsaldır (Schimmel 1998: 142-143). Pisagorcunun etkisinde kalan ve özellikle sayılar konusunda Pisagorculuğun tesirinden kurtulamayan İhvân-ı Safâ'ya (Çetinkaya 2008: 47-48) göre yedi tam (kâmil) sayıdır (Nasr 1985: 90). Bu adı almasının nedeni ilk tek sayı olan üç ile ikinci çift sayı olan dört'ün toplamından meydana gelmesidir. Bu özellik yedi'den önceki başka hiçbir sayıda yoktur. Yedi böylece en kâmil sayı kabul edilir (Çetinkaya 2008: 73). Bu sayı İhvan-ı Safâ'ya göre ayrıca önemlidir. Nitekim gezegenlerin sayısı olan yedi, 3+4, 2+5, 1+6'dan, yani bir zarın ters taraflardaki sayıların toplamından elde edilebilen ilk tamsayıdır (Schimmel 1998: 29).

İslâm'da da yedi'ye önemli bir rol verildiği görülmektedir. Kur'an'a göre Allah dünyayı 7 katlı yaratmıştır.⁵ Kâbe 7 kez tavaf edilir. Safa ve Merve tepeleri arasında 7 şavt yapılır ve Mina'da 7'şer taşla üç defa şeytan taşlanır. Fatiha 7 ayetten oluşur (Schimmel 1998: 159).

Türk topluluklarının inançlarında ve günlük yaşayışlarında sıkça rastlanan yedi sayısının menşei eski Türk inancına dayanmaktadır (Yüksel 1980: 18). Anadolu'da kutsal ve uğurlu sayılan çok sayıda kullanılış şekilleri vardır. Örneğin, yedi çoban, yedi minare, yedi oğul, yedi işlem, yedi taş, yedi basamak, yedi filiz, yedi divan, yedi Mushaf, yedi organ, yedi kamış, yedi gün, yedi gece, yedi göller, yedi ayet, yedi kıraat, yedi tamu, yedi uyurlar, yedi imam, yedi derviş, yedi rahip, yedi öğüt, yedi gezegen gibi (Yüksel 1980: 18-21; Yardımcı 2008: 641-642; Keleş 2017: 49-79).

Tüm bu açıklamalardan yola çıkarak özellikle bazı sayıların diğerlerine nazaran ön planda oluşu o sayıya gerek kültürlerin gerekse dinî inanış ve algıların yükledikleri anlamlardan kaynaklandığını söyleyebiliriz. Nitekim yedi de bu sayılardan biridir. Yesevî'nin *Dîvân*'da yedi'ye 29 kez⁶ yer verdiği tespit edilmiştir. Özellikle Yesevî'nin Hikmetlerinde temas ettiği yedi kat gök (2/3; 103/13; 115/5; 187/2), yedi kat yer (187/2), yedi tamu/cehennem (12/7; 33/4; 103/11; 115/10; 168/2), yedi adım (28/6; 47/22; 78/5; 104/2; 108/15), yedi iklim (133/24), yedi organ/aza (163/1; 164/2; 211/4) kavramları yedi sembolizmi ile ilgili anlatılarda çokça zikredilmektedir.

Bu kavramlardan yedi tamu/cehennem *Dîvân*'da 5 kez zikredilmiştir. Kur'an'da bu ifade ile ilgili olarak "Onun yedi kapısı vardır ve her kapıya onlardan bir grup ayrılmıştır." (el-Hicr, 15/44) ayeti buyrulmaktadır. Ayette geçen seb'atü ebvâb/yedi kapı hakkında bazı âlimler, cehennemin yedi kapısının olduğunu söylerken diğer bazı

⁵ "O, yeryüzünde olanların hepsini sizin için yaratan, sonra göğe yönelip onları yedi gök halinde düzenleyendir. O, her şeyi hakkıyla bilendir." Bakara, 2/29. Diğer ayetler için bkz. Mü'minûn, 23/86; Fussilet, 41/12; Talak, 65/12; Mülk, 67/3; Nûh, 71/15; Nebe, 78/12.

⁶ Bkz. Hikmet 1/16; 2/3, 19; 6/8; 12/7; 17/12; 18/21; 19/2; 28/6; 33/4; 36/13; 47/22; 62/2; 71/5; 78/5; 103/11, 13; 104/2; 108/15; 115/5, 10; 133/24; 163/1; 164/2; 168/2; 187/2 (2 kez); 205/4; 211/4.

âlimler de yedi kapının cehennemini yedi tabakasına işaret ettiğini söylemişlerdir (Topaloğlu 1993a: 229). Yesevî er kişiyi tanımladığı bir şiirinde Cenâb-ı Allah'ın Kahhar ism-i şerifinden korkan ve kul olmanın hakkını veren gerçek erlerin bir kez "Allah" demeleriyle yedi cehenneme karşı duracaklarını ifade etmiştir:

Er odur kulum diye kulluk kılsa
Korkup Kahhar adından o ferman tutsa
Yedi tamu alevine karşı gelse
Allah dese oradan döner bilin dostlar
(Hikmet, 168/2)

Yesevî'nin yedi'yle birlikte kullandığı kavramlardan biri de kaynaklarda çok rastlamadığımız "yedi adım" tabiridir. Bu tabire Yesevî *Dîvân*'da toplam 5 kez yer vermiştir ve hepsinde Kabir azabını anlatırken ve Münker-Nekir meleklerinin sorgu-suale başladığı mevzuları işlerken bu tabiri kullanmıştır. Ona göre kişi ölüp kabre konduktan sonra eşi, dostu, akrabaları geri dönüp yedi adım attıklarında Münker-Nekir melekleri sorgu-sual için gelirler. Bu rivayetin dinî referansa sahip olup olmadığını bilmiyoruz, ancak hadis-i şeriflerde ölü kabre konulduğunda cenazeye iştirak edenler henüz ayrılmayıp ayak seslerini işittiği bir sırada iki melek gelerek ona, "Muhammed hakkında ne diyorsun?" diye sorarlar. (Buhârî, "Cenâiz", 87; Müslim, "Cennet", 17) (Toprak 2006: 14). Bu ifadede yer alan "ayak seslerini işittiği bir sırada" ifadesinden hareketle daha cenazenin civarında olunduğunu ve yedi adımla kıyasladığımızda da çok uzaklaşmadığını söyleyebiliriz. Yani yedi adım tabirindeki yedi sayısı yakınlığı, azlığı ifade etmek için kılletten kinaye olsa gerektir.

Ölüm meleği emir ile canım alsın
Ağabey-kardeş herkes toplanıp tutuşup yansa
Yedi adım attıktan sonra kalır olsa
Münker-Nekir girip soru sorar olmalı
(Hikmet, 104/2)

6. Sekiz

Kaynakların "uğurlu sayı" olarak tanımladığı sekiz özellikle antikitede önemli, şans getiren bir sayı olarak görülmüştür. Kadim Babil

tapınaklarında Tanrı'nın sekizinci katta karanlık bir odada yaşaması ile sekiz'in cennetle işbirliği içinde olduğu düşünülmüştür. Sekiz'in cennetle olan münasebeti çağlar boyu sürmüştür. Nitekim İslâm'da da Allah'ın merhametinin gazabından daha büyük olduğunu simgeleyen yedi cehennem ve sekiz cenneti vardır (Schimmel 1998: 169). Kur'an-ı Kerîm'de cehenneme ait yedi kapının mevcudiyeti açıkça zikredildiği halde (el-Hicr 15/44) cennetin sadece kapılarının olduğu ifade edilmiş ve sayıları hakkında bir işarette bulunulmamıştır. Ancak bazı hadislerde cennetin sekiz kapısı olduğu belirtilmektedir. Bu kapıların adları sıralanırken de bazı küçük farklarla cennetin isimleri zikredilmiştir (Topaloğlu 1993b: 378).

Sekiz cennet kavramı Yesevî'nin Hikmetlerinde de ön plandadır. *Dîvân*'da toplam 7 kez⁷ sekiz sayısına yer veren şair 4 yerde sekiz cennetten (36/12; 40/12; 145/3; 155/4) bahsetmiştir. Hz. Peygamber'in siyerinin anlatıldığı 36. Hikmette şair Peygamber Efendimizin dört ceddini (Abdümenaf, Hâşim, Abdülmuttalib, Abdullah) sıraladıktan sonra kim O'nun dört ceddini bilirse kıyamette sekiz cennette dolaşacağını söylemiştir:

Resûl'ün bilse her kim dört ceddini
Kıyamette gezer sekiz cennetini
(Hikmet, 36/12)

7. Kırk

Orta Doğu'da, özellikle de İran ve Türkiye'de yaygın biçimde kullanılan kırk, büyük sayılar arasında en büyüleyici sayı olarak ifade edilmiştir. Kadim kültür ve inançlarda kırk'a yüklenen anlamlar önem arz etmektedir. Eski Ahit, Davud ve Süleyman da dâhil olmak üzere İsrailoğlu krallarının çoğunun kırk yıl hükümdarlık yaptığını söyler. Ortaçağ Hıristiyan yorumcularına göre Tufan'ın kırk gününden, Musa'nın dağda geçirdiği kırk günden yine İsa'nın İblis tarafından sınıdığı çölde kırk gün kaldığından bahsedilmiştir. İslâmî gelenekte Hz. Peygamber kırk yaşında ilk vahyi almıştır. Yine kırk hadis geleneği de bu değerlerin içerisinde yer almaktadır. İslâm folkloru baştanbaşa kırk'lı gruplarla

⁷ Bkz. Hikmet 2/24 (2 kez); 17/12; 36/12; 40/12; 145/3; 155/4.

doludur: Kırk sütunlu saraylar, kırk atlı kahramanlar, kırk macera, kırk düşman, kırk hazine gibi (Schimmel 1998: 265-273). Türkçede içinde kırk'ın geçtiği birçok deyim ve atasözü vardır: Kırklara karışmak, kırklanmak, kırkı çıkmak, kırk dereden kırk su getirmek, kılı kırk yarmak, bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı var, kırk yılın başı, kırk yılda bir gibi.

Sözlü kültürlerde kırk sayısına yüklenen anlamların Anadolu'da çok yaygın olmasında, kolektif belleğinde "Kırklar söylencesi"ni yaşatan Alevî toplulukların önemli bir rolü vardır (Dönmez 2010: 192). Kırklar tabirinin kökeni Hz. Muhammed'in miracına kadar götürülür. Nitekim bu anlatılarda Hz. Muhammed'in Cenâb-ı Allah'la görüşmesi, Hz. Ali'nin sırrını öğrenmesi, Kırkların varlığından haberdar olması ve Kırklar cemine katılması olayları ön planda tutulmuştur (Yazıcı 2011: 233-243). "Gayb erenleri, ululuk/ermişlik sıralamasında yer alan, kim oldukları tam olarak bilinmeyen, ancak varlıklarına ve kutsallıklarına inanılan kırk kişilik evliya, ermiş topluluğu" (Korkmaz 2016: 406) olarak tanımlanan kırklar Yesevî'nin Hikmetlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Yesevî kırk sayısına 17 kez⁸ yer verirken bunlardan 8 tanesini [2/15; 3/6; 5/6; 11/11; 96/3; 157/12; 206/4 (2 kez)] Kırklar tabirine ayırmıştır. Ene'l-Hak söylemi ile edebiyatta da ismi çokça zikredilen Hallac-ı Mansur'a (ö. 309/922) telmihte bulunduğu şu şiirinde Yesevî, Mansur'un bu söylemi ile Kırklar'a karıştığını söylemiştir:

Âşık Mansur ene'l-Hak deyip yaşı aktı
Kırklar ile yoldaş olup vücudunu aştı
Yürek bağıri kebab olup eriyip aktı
Kabir içinde Kırklar gören var mı?
(Hikmet, 206/4)

8. Altmış Üç

Sayı sembolizminden bahseden kaynaklarda altmış üç sayısı ile ilgili özel bir bilgiye rastlamadık. Ancak bu sayı İslâmî kültürde "haddi aşmamak" olarak algılanmıştır. Bir kişi altmış üç yaşında vefat ettiğinde "haddi aşmadı" denir. Çünkü Hz. Peygamber altmış üç yaşında vefat

⁸ Bkz. Hikmet 2/15; 3/6; 5/6, 15; 11/11; 36/23, 40; 58/1; 71/3; 80/15, 17; 96/3; 152/15; 157/12; 177/2; 184/3; 206/4 (2 kez).

etmiştir. Bu algının herhangi bir dinî dayanağı yoktur, sadece Müslüman çevrelerce sözlü gelenekte söylenir olmuştur. Bu sayının Ahmed Yesevî için de önemi büyüktür. Özellikle onun biyografisinden haber veren kaynaklar altmış üç yaş üzerinde özellikle dururlar. Yesevî'nin Hz. Peygamber'e olan sevgi ve muhabbetinin bir işareti olarak rivayete göre altmış üç yaşına gelen Yesevî "haddi aşmamak" için yerin altında bir çilehane hazırlatır ve ömrünün geri kalan kısmını orada geçirir. Bu olay Yesevî'nin bizzat kendisi tarafından Hikmetlerde söylenmiştir. Yesevî'nin Yaşnâmesi 63 yaşta bitmektedir. Yaşnâmenin dışında yine birçok Hikmette bu yaşa geldiğinde yere girdiğini bizzat kendisi söylemekte, bu davranışın da sünnet olduğundan bahsetmektedir. Dörtlükte aynı zamanda tasavvufî muhitlerce meşhur hadislerden olan "ölmeden önce ölünüz" hadisine de telmihte bulunulmuştur:

Altmış üç yaşta sünnet oldu yere girmek
Resûl için iki âlem berbat edivermek
Âşıkların sünnetidir diri ölmek
İşitip okuyup yere girdi Kul Hoca Ahmed
(Hikmet, 10/11)

Yesevî *Dîvân*'da toplan 33 kez⁹ altmış üç'e yer vermiş bunlardan 31'inde (2/1 (2 kez)-8, 13-27; 7/14; 8/1, 5; 10/1-2, 11, 13) yere girdiği yaş olan altmış üç yaştan bahsetmiştir. *Dîvân*'da yer alan 2. Hikmet toplam 27 dörtlükten oluşmaktadır. Yesevî bu Hikmetin 1-8. ve 13-27. kıtalarının son mısralarında altmış üç yaşa yer vermiş ve niçin bu yaşta yere girdiğinin sebeplerini her dörtlükte olmak üzere sıralamıştır.

9. Üç Yüz Altmış / Dört Yüz Kırk Dört

Bu sayıların birlikte değerlendirilmesinin sebebi Yesevî'nin her iki sayıya aynı şiir içinde yer vermesinden dolayıdır. Hikmetlerinde 1'den 120.000'e kadar pek çok sayıya yer veren şairin özellikle bu sayılara yer verdiği şiirleri incelemeye değerdir. Şair 360 sayısına "üç yüz altmış damar" tabiri ile 444 sayısına ise "dört yüz kırk dört kemik" ifadesiyle yer vermiştir. Yetişkin bir insan vücudunda toplam 206 kemik (<https://www.ansiklopedikbilgiler.com/insan-vucudunda-kac-kemik->

⁹ Bkz. Hikmet 1/10; 2/1 (2 kez)-8, 13-27; 7/14; 8/1, 5; 10/1-2, 11, 13; 184/5.

vardır/) ve toplam uzunlukları yaklaşık 100.000 km. olan 5 çeşit kan damarı vardır (https://www.teknolojioku.com/bilim-tekniik/vucudumuzdaki-damarların-hayrete-dusuren-uzunlugu-5a28f79218e540630d1d76e0). “Üç yüz altmış damar” ve “dört yüz kırk dört kemik” tabirlerinin kullanılmasının bir amacı ve damar ve kemikle ifade edilen bu sayıların sembolize ettikleri bir anlam olmalıdır. Özellikle Alevî-Bektaşî çevrelerinde kabul olan görüşe göre “tıpkı evrende olduğu gibi bedeni de 360 çeşme olarak tabir edilen damarlar beslemektedir. Bu şehrin yedi kapısı vardır. Bunlar iki kulak, iki göz, iki burun ve bir ağız açıklığıdır. Bedende dört yüz kırk dört kemik bulunur. Bunlar evrendeki velileri temsil eden dağlardır. Bu şehir iki direk üzerine inşa olmuştur, bunlar insanın iki ayağıdır. İnsan-ı kâmil vücut şehrinde yani kendi içinde bütün âlemi görür” (Polat 2017: 15).

360 çeşme ve 444 dağ düşüncesi Yesevî'nin şu şiirinde “üç yüz altmış su” ve “dört yüz kırk dört dağ” tabirleriyle ifade edilmiştir:

Üç yüz altmış su geçtim dört yüz kır dört dağ aşım
Vahdet şarabını içtim düştüm meydan içinde
(Hikmet, 62/3)

Yesevî, *Dîvân*'da toplam 8 kez¹⁰ üç yüz altmış'a, toplam 4 kez¹¹ de dört yüz kırk dört sayısına yer vermiştir. Üç yüz altmış damar ifadesi 5 kez (47/14; 87/2; 133/22; 140/3; 164/1) geçerken dört yüz kırk dört kemik tabiri 2 kez (140/3; 164/1) geçmektedir. Yesevî şu şiirinde her iki kavrama da yer verirken aslında insan-ı kâmile işaret etmektedir:

Hak Mevla'mın nazarı kime düşse
Cahil olsa bir lahzada bilge olur
Üç yüz altmış damarları nura dolar
Dört yüz kırk dört kemikleri bina olur
(Hikmet, 164/1)

10. On Sekiz Bin

On sekiz bin sayısı çokluğu ifade eden bir sayıdır ve genelde bu sayı “âlem” kelimesiyle birlikte telaffuz edilir. “On sekiz bin âlem” ifadesi

¹⁰ Bkz. Hikmet 47/14; 62/3; 87/2; 133/22; 139/2; 140/3; 161/6; 164/1.

¹¹ Bkz. Hikmet 104/4; 140/3; 161/6; 164/1.

Kur'an ve Hadis kaynaklı değildir. Daha çok tasavvufî eser ve muhitlerde bu kavrama yer verilmektedir. Mutasavvıfların yorumlarına göre âlem son derece geniştir. Allah'ın öyle yaratıkları vardır ki ne yeryüzünden haberleri vardır ne de burada insanların yaşadıklarından. On sekiz bin âlem sayısı da tasavvufî eserlerde bu genişliği ifade etmek için kullanılmıştır (Uludağ 1989: 361). Bilimsel olarak bakıldığında gökyüzünde yüz milyonlarca galaksi vardır ve her bir galaksiden her biri birer âlemdir. Aynı zamanda yeryüzünde her bitki ve hayvan türü de birer âlemdir. 1995 yılında çok sayıda bilim adamının iştirakiyle yapılan bir araştırmada dünyada 14 milyon tür bulunduğu ve bunun sadece 1,7 milyonunun bilimsel olarak tanımlandığı ve isimlendirildiği belirtilmiştir (Karaköse 2016: 696-693). Tüm bunlar birlikte düşünüldüğünde insanın akledemeyeceği şeyler olduğu, bunun aslında Cenâb-ı Allah'ın gücü ve kudretinin sınırsızlığına bir işaret olduğu ve bu gücün karşısında insanların aciziyeti ortaya çıkmaktadır.

Yesevî'nin on sekiz bin sayısına 6 kez¹² yer verdiği ve hepsinde bu sayıyı âlem, evren kelimeleriyle ilişkilendirdiği görülmüştür. İnsan-ı kâmil olmanın zorluğundan bahseden bir şiirinde Yesevî, âşıklar dünyada sıkıntı çekerlerse on sekiz bin âlemin o zaman gül bahçesi olacağını yani insanın sıkıntı çekerek gerçek mutluluğa erişebileceğini söylemiştir:

Ârif âşık can yurdunda elem çekse
On sekiz bin bütün evren gül bahçesi olur
Gönül kuşu şevk kanadını çırpıp uçsa
Bütün varlık yâdını söyler bülbül olur
(Hikmet, 138/1)

11. Yüz Bin

Dîvân'da toplam 69 kez¹³ yüz bin sayısına yer veren Yesevî diğer sayılara oranla en çok bu sayıyı zikretmiştir. Genel manada sayı

¹² Bkz. Hikmet 40/1; 97/1; 138/1; 142/1; 187/2; 188/2.

¹³ Bkz. Hikmet 3/3, 10; 4/4; 11/15; 12/2; 14/3-4; 17/8; 21/11; 49/3; 51/6; 54/4 (2 kez), 13; 62/4; 63/4, 10; 64/3; 65/2; 66/2 (2 kez); 72/5; 77/9; 78/13; 80/27; 82/1, 4; 84/4, 6; 88/3; 96/13; 98/3; 100/4; 102/17, 18, 32; 103/19; 116/3; 123/9; 128/1, 4, 6, 9, 13;

sembolizmde bu sayıya hususi bir anlam yüklenmemekle birlikte Hikmetlerdeki kullanıma baktığımızda bu sayının her durumda çokluğu arz eden bir sayı olarak kullanıldığını söyleyebiliriz. Yesevî özellikle hissiyatını paylaştığı, duygularını tüm gerçekliği ile ifade ederken, fikirlerini desteklemek için mübalağa sanatıyla birlikte bu sayıya yer vermiştir. Her şeyden önce Yesevî samimi bir Müslüman, İslâmî ilimlere vakıf bir âlim, İslâm'ın Anadolu'da yayılmasına hizmet eden manevi bir önder ve geride pek çok evlat/mürid bırakacağı bir yolun (Yeseviyye) dervişi/şeyhi/pîridir. Bir tarikat kurucusu olmanın farkında ve bilincinde olarak tasavvufa intisap edenlere rehberlik etmek, onların yolunu aydınlatmak, karşılaşılabilecek sıkıntılarla nasıl baş etmeleri gerektiğini söylemek, hem kendini hem de seyr ü sülûk yolcularının, insan-ı kâmil adaylarının nefsinin türlü tuzaklardan uzak tutmak için Hikmetlerinde bu sayıya fazlasıyla yer vermiştir. O, içinde bulunulan dünyanın tuzaklarını anlatırken “yüz bin bela” (3/3; 11/15; 82/1; 128/1; 159/13; 188/17; 198/9), “yüz bin cefa” (14/3-4; 65/2; 123/9; 153/3), “yüz bin sıkıntı” (17/8), “yüz bin dert” (100/4), “yüz bin kaygı (157/13)”, “yüz bin afet” (157/5) ifadelerini kullanır. Samimi bir şekilde günahkâr olduğunu ifade ederken “yüz bin günah (181/1)”, “yüz bin hata (66/2)” derken bu hâlin cezasının kabirde “yüz bin sopa” (4/4), âhirette “yüz bin azap” (72/5; 84/6) olduğunu söyler. Yesevî acziyeti ikrarda bu ifadelerle yer vermekle birlikte rahmeti ifade ederken de yüz bin'e başvurur. “Yüz bin asi” (66/2; 142/3; 163/7), “yüz bin gafil” (137/8), “yüz bin şeytan”ın (78/13; 152/14) karşısına “yüz bin arif” (62/4), “yüz bin bilge” (77/9), “yüz bin âşık” (102/18; 199/5), “yüz bin gazi” (103/19), “yüz bin veli” (96/13), “yüz bin nasih”i (102/17; 199/4) çıkarır. Dünya “yüz bin tehlike” (128/9) ile doluyken, bu dünya “yüz bin talak”la (12/2; 49/3) boşanır. Bu uğurda “yüz bin can” (176/6; 188/20) feda edilir, “yüz bin ibadet” (128/4, 6) ve “yüz bin dua”yla (128/13) tehlike bertaraf edilir. Böylece âhirette “yüz bin rahmet”e (54/13; 102/32), “yüz bin köşk”e (54/4) kavuşulur.

137/8; 139/3; 142/3; 148/8 (2 kez); 152/14; 153/3; 157/5, 13; 159/13; 163/7; 164/10; 171/3; 175/3; 176/6; 178/11; 181/1; 183/6; 188/17, 20; 198/9; 199/4-5; 207/2; 211/5.

Yüz bin dua deyip ağlayım sana Allah
 Hırs ve heva ben-benlikten eyle uzak
 Lutfeylesen ben-benliği eyleyim tamam
 Eylemek olmaz Pir hizmetini kılmadıkça
 (Hikmet, 128/13)

Sayı Sembolizminin Yesevî'ye ve Yesevî'nin Sonrakilere Etkisi

Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet*'i baştan sona okunduğunda varlığı insanlık tarihi kadar eski olan sayı sembolizminin etkilerini Hikmetlerden hareketle Yesevî'de de görmek mümkün olmuştur, ancak daha kapsamlı çalışmalarla Yesevî'nin sayı sembolizmine yüklediği anlamların kendinden sonra kimleri etkilediği daha da netlik kazanacaktır.

Eski çağlardan ve kadim kültürlerden bugüne sayı sembolizmi üzerine söylenen ve yazılan hususlar belirli kriterler dikkate alınarak edebiyatın mimarları şair ve nasirler tarafından sembolik birer dil ile ifade edilmişlerdir. Özellikle pek çok farklı kültürün belli sayılara yükledikleri semboller birçok şair gibi Yesevî tarafından da tercih edilmiştir. Nitekim bu kullanımlar çoğunlukla Türk mitolojisi ve İslâm felsefesine dayanmaktadır.

Örneğin pek çok kültürde ilahiliğin ideal sembolü olarak görülen bir ve bir'e yüklenen Yaratıcı düşünce ve algı Yesevî'de de dikkat çekmektedir. İki ile ilgili olarak Yesevî'nin Hikmetleri incelendiğinde onun daha çok Hint kültürünün bu sayıya yükledikleri anlam ve sembollerden etkilendiği görülmüştür. Yine kadim kültürlerde yer alan zıt kavramların iki ile sembolize edilişi de Yesevî tarafından tercih edilmiştir. Bu sayıyla ilgili şunu da ifade etmek gerekir ki Yesevî dünya ve âhiret için kullandığı iki âlem tabirine mutasavvıf olması hasebiyle tasavvufî manalar da yüklemiştir. Dört sayısı ile ilgili Yesevî'deki en çarpıcı örnek Türk devlet düşüncesinde yer alan dört yan/yön tabiridir. Yine an'anemizde daha çok "dört dönmek" olarak zikredilen deyim Yesevî'nin dilinden "dört dövünmek" şeklinde inkişaf etmiştir ve "dört dövün" nasihatı aynı zamanda bir müşid olan Yesevî'nin müridlerine bıraktığı miraslardandır. Yedi ile ilgili olarak özellikle "yedi kat gök, yedi kat yer, yedi tamu, yedi iklim" gibi tabirler İslâm ve gayr-ı İslâm toplumlar tarafından da çokça zikredilen ve hâliyle Yesevî'yi de etkileyen

tabirlerdendir. Kırk yine kadim kültürlerde farklı sembollerle ifade edilirken özellikle Yesevî’de kırk söylemi Alevî-Bektaşî çevrelerce meşhur Kırklar söylencesine dayanmaktadır. Yani Yesevî’nin kırka yüklediği anlamın arka planında bu düşünce hâkimdir.

Yesevî’nin yer verdiği bu sayıların dışındaki rakamların yine kadim kültürlerde bir karşılıkları olmakla birlikte Yesevî’deki tesiri ve Yesevî’ce ele alınış maksadı daha çok İslâmî duygu ve düşünüşle alakalıdır. Bu düşüncelerin söze aksinde İslâmî etki ön plandadır. Özellikle bazı sayılara yüklenen anlamlar oldukça orijinaldir. Örneğin “üç yüz altmış damar” ve “dört yüz kırk dört kemik” tabirlerini oluşturan kelimelerin bir arada bulunmalarının bir sebebi vardır. Bu tabirlerle Yesevî’nin işaret ettiği şey aslında insân-ı kâmilin bizzat kendisidir. Ancak bu sebep tasavvuf bilinmeden kolay anlaşılacak ve yorumlanacak bir şey de değildir. Yine küçük sayılardan beş ile sembolize edilen “beş harf” tabiri de orijinal bir yerde durmaktadır. O, beş harfe her ne kadar farklı manalar yüklese de kendinden sonra sistemleşecek olan Alevî-Bektaşî çevrelerce farklı anlamlar kazanarak yaşamaya devam edecektir. Yedi ile ilgili “yedi adım”, altmış üç ile ilgili “haddi aşmama” felsefesi ve on sekiz bin sayısı ile ilgili “on sekiz bin âlem” ifadeleri İslâmî düşüncenin birer makesleri gibi durmaktadır.

Köprülü’nün ifade buyurdukları gibi Yesevî tesirini dört büyük sahada yani Kıpçak (Kuzey Türkleri), Azerî, Türkmen ve Anadolu-Rumeli (Batı Türkleri) sahalarında ararsak (2014: 259) Yesevî’nin bıraktığı izleri bugüne kadar takip etmek ancak mümkün olacaktır. Onun özellikle Anadolu’da Hacı Bektaş’a, Yunus’a, Şeyyad Hamza’ya, Ahmedî’ye ve daha nice tasavvufî şahsiyetle Nakşibendilik, Bektaşılık gibi tarikatlara olan tesiri ortada iken özellikle bu makalenin konusu olan sayı sembolizmine yüklediği orijinal düşünce ve anlamlar da kendisinden sonraki eserler ayrıntılı bir şekilde tetkik edildiğinde muhakkak gün yüzüne çıkacaktır.

Sonuç

Kavramların, somut veya soyut unsurların sembollerle ifade edilmesi insanlık tarihi kadar eskidir. Farklı kültür ve geleneklerin, dinî

inançların, yaşantıların da etkisiyle gelişen ve evrensel bir değer kazanan sembolizm akımı edebiyata ve özellikle şiire de yansımış, şair ve nasirler duygu aktarımında bulunurken bu sembolik dilden yararlanmışlardır. Sayı simgeciliği de en az sembolizm kadar eskidir ve farklı kültürlerin etkileşimiyle popüler kültürde gittikçe gelişerek varlığını devam ettirmiştir.

Hemen her şair gibi Yesevî de bu dili ustalıkla kullananlardandır. Ancak onu önemli kılan yönlerden biri Türkler arasında bilinen ilk tarikatın kurucusu olması, Anadolu'da İslâm'ın yayılışına manevi bir önderlik yapması ve gerek İslâmî ve tasavvufî çevrelere gerekse verdiği evrensel mesajlarla tüm kültürlerle rehberlik edecek olan *Dîvân-ı Hikmet* gibi bir eserin sahibi olmasıdır. Onun tasavvufî yönü sayı sembolizmine de katkı sağlamıştır. Nitekim tasavvufta dört kapıyı "beş harf" kavramıyla ifadesi daha sonra Alevî-Bektaşî gibi çevrelerde "derviş, bektaş" gibi farklı kelimelerle ilişkilendirilerek kullanılacaktır.

Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*'te 90 farklı sayıya yer vermiştir. *Dîvân*'da geçen en küçük sayı 1, en büyük sayı ise 120.000'dir. Yaratıcıyı sembolize eden "Bir"; birbirine zıt kavramları simgeleyen "iki", yönleri ifade eden kullanılan "dört"; göklerin, yerin, cehennemin, iklimlerin, organların sayısı olan "yedi", cennetin sayısına işaret eden "sekiz" kadim kültür ve inanışlarla birlikte İslâm öncesi ve sonrası Türk mitoloji, folklor ve kültüründe de ortaktır. Yesevî de evrensel diyebileceğimiz bu kullanımlara *Dîvân*'ında aynen yer vermiştir.

Yesevî'nin şiirlerinde farklı kültürlerde ve dinlerde olmayan sadece İslâmî çevrelerce bilinen ve kullanılan sayılar ve bu sayıların sembolize ettikleri kavramlar da yer almıştır. Halifelerin sayısını simgeleyen "dört", bir günlük namaz vakti olan "beş", kabirde sorgu-sualin başladığı vakte de işaret eden ve eş, dost, akrabasının geri çekilirken attıkları adım sayısı olan "yedi", Hz. Peygamber'in vefat yaşı olan "altmış üç", ricâlü'l-gayb erenlerinden Kırklar'ı simgeleyen "kırk" bu sayılardandır.

Son olarak *Dîvân*'da duygu ve düşüncelerin aktarımında çokluğu ifade etmek için kullanılan sayılara da yer verilmiştir. Âlemlerin sayısını ifade ederken kullanılan "on sekiz bin" ve günahı, belayı, sıkıntıyı, duayı, zikri, şahısları vs. ifade eden kullanılan "yüz bin" Yesevî'nin çokça yer verdiği sayılardandır.

Kaynakça

- el-ACLÛNÎ, İsmâil b. Muhammed (1351), *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlü'l-İlbâs I-II*. Beyrut.
- ALTUNAY, Erhan (2019), "Sayıların Sembolizmi", <http://www.hermetics.org/Sayilar.html> (Erişim Tarihi: 12.07.2019).
- ATABEK, Reşat (1987), *Sayı Sembolizmine Genel Bakış*, İstanbul: Mimar Sinan Yay.
- BİLGEGİL, Kaya (1980), *Edebiyat Bilgi ve Teorileri: Belagat*, Ankara: Sevinç Matbaası.
- BOBAROĞLU, Metin (2012), "Simge Kavramı ve Simgesel Düşünme", *Simgesel Düşünme*, İstanbul: Anadolu Aydınlanma Vakfı Yay.
- BOZKURT, Kenan ve Hacer Bozkurt (2012), "Sayıların Gizemli Dünyası: Kültür ve Edebiyatta Sayı Sembolizmi", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 1(1), 717-728.
- COŞAR, Mevhibe (2011), "Alevi-Bektaşî Kültüründe Sayılara Yüklenen Terim Değeri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 60, 113-128.
- ÇETİNKAYA, Bayram Ali (2008), *Sayıların Gizemi ve Tasavvufun Dinamikleri - İhvân-ı Safâ Modeli-*, İstanbul: İnsan Yay.
- DEMİREL, Şener (2012), "Sembol, Sembolik Dil ve Bu Bağlamda Mesnevî'nin İlk 18 Beytindeki Sembolik Unsurlar", *Turkish Studies*, 7(3), 915-947.
- DÖNMEZ, Banu Mustan (2010), "Alevi Cem Ritüelinde Canlandırılan Kırklar Söylencesinin 'Şiir-Müzik-Dans' ile İlişkisi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(14), 191-199.
- DURBİLMEZ, Bayram (2009), "Türk Kültüründe ve Fütüvvet-nâmelerde Dört Sayısı", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 52, 71-86.
- ELIADE, Mircea (1992), *İmgeler Simgeler*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: Gece Yay.
- ERASLAN, Kemal (1989), "Ahmed Yesevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 2. İstanbul: TDV Yay., 159-161.
- FERAH, Hakan (2012), *Dinlerde ve Halk İnançlarında Sayı Sembolizmi*, Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.

- GÜZEL, Abdurrahman (1994), "Hacı Bektaş Veli'nin Hayatı ve Eserleri", Birlik-Dirlik G.Ü. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Dergisi, 1, 15-21.
- Hoca Ahmed Yesevî (2010), Divân-ı Hikmet, (Haz.) Hayati Bice, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- <https://www.ansiklopedikbilgiler.com/insan-vucudunda-kac-kemik-vardir/> (Erişim Tarihi: 30.07.2019).
- <https://www.teknolojioku.com/bilim-teknik/vucudumuzdaki-damarlarin-hayrete-dusuren-uzunlugu-5a28f79218e540630d1d76e0> (Erişim Tarihi: 30.07.2019).
- IFRAH, Georges (1998), Rakamların Evrensel Tarihi VI: Hint Uygarlığının Sayısal Simgeler Sözlüğü, çev. Kurtuluş Dinçer, Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları.
- KARAKÖSE, Saadet (2016), "Klâsik Edebiyatımızda On Sekiz Bin Âlem Mefhumu", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5(2), 687-704.
- KELEŞ, Reyhan (2017), "Yedi Ulu Ozan'ın 'Yedi' Sembolizmi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 83, 49-79.
- KILIÇ, Sibel (2016), "Eski Türk Topluluklarında Sayı Sembolizmi ve Türkmen Takılarına Yansıması", *Turkish Studies*, 11(2), 733-754.
- KORKMAZ, Esat (2016), *Alevilik ve Bektaşilik Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Anahtar Kitaplar Yay.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad (2014), *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, İstanbul: Alfa Yay.
- NASR, Seyyid Hüseyin (1985), *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, çev. Nazife Şişman, İstanbul: İnsan Yay.
- NASR, Seyyid Hüseyin (2011), *İslâm'da Bilim ve Medeniyet*, çev. Nabi Avcı vd., İstanbul: İnsan Yay.
- POLAT, Mahir (2017) "Alevilikte Mekân ve Liturjinin Varlık Halleri Açısından Cemevi'nin Anlam Katmanları", *Beylikdüzü Cemevi Mimari Proje Yarışması 2015*, İstanbul: Beylikdüzü Belediye Kültür Yay., 11- 28.
- SCHIMMEL, Annemarie (1998), *Sayıların Gizemi*, İstanbul: Kabalıcı Yay.
- TOPALOĞLU, Bekir (1993a), "Cehennem: Kelâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 7, İstanbul: TDV Yay., 227-233.

- TOPALOĞLU, Bekir (1993b), "Cennet: Cennet'in İsimleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 7, İstanbul: TDV Yay., 376-386.
- TOPRAK, Süleyman (2006), "Münker ve Nekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 32, İstanbul: TDV Yay., 14-15.
- TÖKEL, Dursun Ali (2016), *Divan Şiirinde Harf Simgeciliği*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Yay.
- Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük* (2005), Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (2009), Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- ULUDAĞ, Süleyman (1989), "Âlem: Tasavvuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 2, İstanbul: TDV Yay., 360-361.
- WEBER, Alfred (1998), *Felsefe Tarihi*, çev. H. Vehbi Eralp, İstanbul: Sosyal Yay.
- YARDIMCI, Mehmet (2008), "Geleneksel Kültürümüzde ve Âşıkların Dilinde Sayılar", *Edebiyat Tarihi Çerçevesinde Âşık Edebiyatı Araştırmaları*, 83-96. http://turkoloji.cu.edu.tr/CUKUROVA/sempozyum/semp_3/yardimci.pdf (Erişim Tarihi: 03.03.2017).
- YAZAR, Tarık ve Fahrettin Geçen (2018), "Görsel Sanatlarda Evrensel Dil ve Sanatsal Sembolizm", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(61), 556-567.
- YAZICI, Mehmet (2011), *Alevilik: Alevi Deyişlerinin ve Güllbanglarının Sosyolojik Analizi*, İstanbul: Çıra Yay.
- YILMAZ, Ebru Burcu (2011), "Hikâye ve Romanlarda Sembol Dilinin Görüntüleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 56, 45-56.
- YÜKSEL, H. Avni (1980), "Türk Folklorunda 7 (Yedi) Sayısı", *Erciyes: Aylık Sanat ve Fikir Dergisi*, 29, 18-22.